

*Андрій Михайлович Костенок,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0003-7713-690X*

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ПРИНЦИП ПРАВОТВОРЧОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. У сучасних умовах воєнного стану питання справедливості як принципу правотворчої діяльності набуває особливої ваги та значення. Під загрозою збройної агресії держава змушена оперативно ухвалювати нові нормативно-правові акти, які безпосередньо впливають на реалізацію прав і свобод людини та громадянина. Водночас забезпечення безпеки не повинно нівелювати фундаментальні принципи правової держави, зокрема принцип справедливості. Постає складне завдання – гармонізувати оперативну правотворчість в умовах надзвичайної ситуації з дотриманням гуманістичних і демократичних засад. Справедливість як морально-правова категорія має залишатися орієнтиром для законодавчого процесу, навіть за умов обмеження певних прав і свобод.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Проблематика справедливості у правотворчості розглядалася в роботах провідних зарубіжних і українських учених. Зокрема, О. Фрицький [1] акцентував увагу на особливостях правотворчої діяльності в кризові періоди, підкреслюючи необхідність її легітимності. Ю. Фігель [2] досліджував взаємозв'язок між свободою та безпекою, що є ключовим у контексті правотворчості під час воєнного стану. А. Самойлович [3] проаналізував правові механізми обмеження прав і свобод, а А. Славко [4] – принципи правотворчості в умовах війни. Своєю чергою А. Моца [5] наголосив на психологічному аспекті сприйняття правових норм у надзвичайних ситуаціях. Цифровізацію правотворчості в контексті війни дослідив А. Земко [6]. Значний внесок у розуміння гуманітарних аспектів правотворчості зробили й А. Демичева та В. Березняк [7], які проаналізували роль міжнародного гуманітарного права у збройних конфліктах.

Окреме місце посідає філософсько-правове осмислення справедливості у працях зарубіжних науковців, зокрема В. Фрідмана [12] і Г. Ш'ю [13], які трактують справедливість як базову умову легітимності правових норм. Проте у вітчизняній науці бракує комплексного аналізу принципу справедливості саме в контексті правотворчості у воєнний період, що й зумовлює потребу подальших наукових досліджень.

Метою статті є комплексне дослідження теоретичних, правових і моральних засад принципу справедливості правотворчості в умовах воєнного стану, а також формулювання науково обґрунтованих підходів до забезпечення справедливості у процесі створення нормативно-правових актів у кризових умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання справедливості в діяльності законодавчої влади особливо загострюється у періоди криз, коли на кону – не лише збереження державності, а й гідності та прав людини. В умовах воєнного стану потреба у швидкому правовому реагуванні на виклики часу нерідко вступає у конфлікт із фундаментальними принципами прав людини, що ставить під сумнів саму сутність правової держави. Як справедливо зазначає О. Фрицький, правотворчість у критичні періоди повинна бути спрямована не на знищення, а на збереження правових стандартів, які демонструють верховенство права навіть у часи кризи [1, с. 45].

Право як система норм повинна відповідати не лише формальним вимогам законності, а й вимогам моральної легітимності, що базуються на ідеї справедливості. У контексті воєнного стану принцип справедливості полягає в тому, що нормотворча діяльність держави не зводилася лише до

інструменту досягнення стратегічних цілей, а враховує гуманітарний вимір – захист прав, свобод та гідності людини.

Права людини – це базовий вимір змісту і сенсу будь-якої демократичної правової держави. Відповідно до ст. 3 Основного Закону «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Саме ці положення формують основу для справедливого обмеження прав в умовах воєнного стану. Така позиція має не декларативний, а визначальний характер для всієї системи державного управління, правотворчості і правозастосування.

Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах воєнного стану, коли виникає об'єктивна необхідність у тимчасовому обмеженні окремих прав і свобод громадян. У періоди загрози територіальної цілісності та державності, особливого значення набуває принцип правової визначеності, зокрема передбачуваність правових наслідків. Прийняття нових нормативних актів або зміни до чинних повинні здійснюватися з урахуванням принципів юридичної техніки, а також прозорості процедур, навіть за умови обмеженого часу та ресурсів.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [11] передбачає низку обмежень, однак ці обмеження повинні бути необхідними, пропорційними та відповідати міжнародним стандартам у сфері прав людини. Зокрема, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 4) [9] дозволяє державам відступати від окремих зобов'язань у період надзвичайного стану, але виключає можливість обмеження таких прав, як право на життя, свободу від катувань, свободу совісті тощо.

Проте, навіть за умов надзвичайних обставин, держава не має права виходити за межі дозволеного. Частина 2 ст. 64 Конституції України встановлює перелік прав і свобод, які не можуть бути обмежені навіть під час воєнного чи надзвичайного стану. До таких прав належать: право на життя, свобода від катувань, право на повагу до гідності, презумпція невинуватості, право на правову допомогу, заборона повторного притягнення до відповідальності за один і той самий злочин («*ne bis in idem*»), право не свідчити проти себе чи близьких родичів. Це своєрідний «ядерний» блок прав, який втілює принципи гуманізму та справедливості, притаманні конституційному ладу України, навіть у кризові періоди.

Слід підкреслити, що захист цих прав – не тільки внутрішнє зобов'язання держави перед власними громадянами, а й міжнародний обов'язок. Відповідно до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (ст. 4) держава може вживати заходів, що відступають від зобов'язань, лише за умов суворої необхідності, і такі заходи не повинні суперечити іншим зобов'язанням держави за міжнародним правом. Аналогічний підхід містить Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 15), яка установлює чіткі рамки та гарантії у випадках обмеження прав.

Ю. Фігель, аналізуючи баланс між свободою і безпекою, стверджує, що будь-яке обмеження прав має відповідати чотирьом ключовим критеріям: воно повинно бути нормативно закріпленим, виправданим легітимною метою (як-от державна безпека), бути пропорційним і мати тимчасовий характер. Науковець підкреслює, що недопустимо використовувати надзвичайні повноваження з політичною чи адміністративною метою – це є порушенням як конституційних принципів, так і норм міжнародного гуманітарного права [2, с. 12–14].

У контексті воєнного стану надзвичайно важливо уникати зловживання владою під виглядом «потреб безпеки». Суспільство, навіть у кризовій ситуації, не повинно бути позбавлене правової визначеності. Довіра громадян до держави формується, зокрема, завдяки дотриманню правових стандартів, які свідчать про правову зрілість держави.

Варто звернути увагу на прецеденти Європейського суду з прав людини, де неодноразово наголошувалося на неприпустимості надмірних обмежень. Зокрема, у справі «Лоуренс проти Німеччини» Суд підкреслив, що навіть у надзвичайних умовах не допускається встановлення обмежень, які підривають сутність права. Тобто держава має обов'язок не тільки формально дотримуватися переліку прав, що не підлягають обмеженню, а й утримуватися від практик, які фактично зводять ці права нанівець.

Справедливість як один із ключових принципів правотворчої діяльності також проявляється в доступності й зрозумілості правових норм для громадян. У складні воєнні часи важливо не тільки приймати закони, а й забезпечити ефективну комунікацію та пояснення, щоб уникнути правової невизначеності та посилення недовіри до політики держави.

Права людини – це не лише конституційна декларація, а й реальний індикатор легітимності державної влади, особливо в періоди екзистенційної загрози. Тому саме в умовах війни виявляється справжня цінність принципу: «людина – це найвища соціальна цінність».

Умови воєнного стану вимагають оперативної та зваженої правотворчої діяльності, яка здатна забезпечити ефективний захист державного суверенітету без втрати засад правової держави. Центральне місце в цьому процесі посідає Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [11]. Згідно зі статтею 20 цього Закону в період воєнного стану допускається застосування специфічних заходів, спрямованих на захист держави та її громадян, зокрема: запровадження комендантської години, перевірки документів, встановлення трудової повинності, військово-квартирної повинності, вилучення приватного майна з подальшим відшкодуванням його вартості, обмеження свободи пересування, контроль над засобами зв'язку, примусове поселення осіб тощо.

З огляду на зазначене застосування надзвичайних заходів має здійснюватися виключно в межах конституційних принципів і з дотриманням засад справедливості. Не йдеться про свавільне обмеження прав, а навпаки – про ретельно обґрунтоване правове регулювання, що має винятковий, тимчасовий і необхідний характер.

А. Самойлович запропоновано таку функціональну класифікацію обмежень у період воєнного стану, а саме на: майнові (наприклад, примусове вилучення майна, трудова повинність, військово-квартирна повинність) та немайнові (обмеження свободи пересування, контроль над засобами зв'язку, примусове поселення, комендантська година тощо). Вчений підкреслює, що кожен захід має бути нормативно обґрунтованим і застосовуватися лише за умов реальної загрози, з урахуванням принципу необхідності і пропорційності [3, с. 78].

У цьому контексті особливо важливим є дотримання принципу справедливості в правотворчій діяльності, який передбачає:

- відсутність дискримінації за будь-якою ознакою;
- обмеження лише тих прав, які прямо допускаються Конституцією (ч. 2 ст. 64);
- забезпечення правового механізму захисту навіть в умовах обмеження, зокрема, доступу до суду, права на правову допомогу;
- публічність і передбачуваність правових актів, що вводять обмеження.

Водночас важливо розуміти, що справедливість в умовах війни набуває особливої форми – вона полягає не лише у збереженні прав, а й у забезпеченні безпеки як найважливішої соціальної умови реалізації всіх інших прав. Звідси випливає, що обмеження можуть бути справедливими лише тоді, коли вони: мають чітке правове підґрунтя, відповідають масштабам загрози, не зачіпають тих прав, що є невід'ємними згідно з Конституцією та міжнародним правом, не перетворюються на інструмент тиску чи зловживання владою.

Отже, законодавче регулювання в період воєнного стану є особливою формою правотворчості, яка потребує зваженого підходу, балансу між безпекою та правами людини, а також системного контролю з боку правозахисних інституцій. Справедливість у цьому контексті – це не лише формальна відповідність закону, а й етична відповідальність держави перед своїми громадянами навіть у найскладніші історичні періоди.

У період воєнного стану, коли держава змушена вдаватися до обмеження окремих прав людини, особливої ваги набуває принцип недискримінації як ключова ознака справедливої правотворчості. Обмеження прав і свобод, передбачені законодавством, мають застосовуватись виключно на основі правових критеріїв і без упередженого ставлення до жодної соціальної чи етнічної групи.

А. Славко підкреслює, що навіть в умовах загальнонаціональної небезпеки, правотворча діяльність має будуватись на повазі до принципу недискримінації. Зокрема, забороняється будь-яке обмеження прав і свобод громадян за ознаками раси, етнічного походження, національності, статі, мови, політичних чи релігійних переконань, місця проживання або соціального статусу. Як зазначає вчений, саме дотримання цього принципу є запорукою збереження внутрішньої єдності держави та запобігання загостренню міжгрупових конфліктів у кризових умовах [4, с. 101–113].

Дотримання принципу недискримінації також відповідає міжнародним зобов'язанням України, зокрема положенням: Загальної декларації прав людини (ст. 2), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (ст. 26), Європейської конвенції з прав людини (ст. 14 та Протокол № 12),

які прямо забороняють дискримінаційне ставлення у будь-якій формі, навіть в умовах надзвичайного чи воєнного стану.

Із позиції справедливості, недопущення дискримінації означає, що всі особи, незалежно від обставин, мають рівний доступ до механізмів правового захисту. Це включає можливість оскаржити незаконне обмеження прав, звертатися до суду, отримувати правову допомогу. Правові норми, що регулюють поведінку органів державної влади під час воєнного стану, повинні бути універсальними та нейтральними – такими, що не створюють привілеїв чи несприятливих умов для жодної категорії громадян. У правотворчій діяльності цей принцип реалізується через уніфікованість законодавчих актів, що стосуються обмежень, а також через обов'язок держави забезпечити однакове застосування норм на всій території держави.

Тож принцип справедливості як один із фундаментальних принципів правотворчої діяльності в умовах воєнного стану неможливий без реального дотримання принципу недискримінації. Це не лише юридична вимога, а й засіб збереження довіри до держави, стабільності правового порядку та запобігання соціальній деструкції.

Права людини в умовах війни додатково захищені нормами міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевськими конвенціями 1949 року та Додатковими протоколами до них. Як зазначає А. Демичева, основними принципами є захист осіб, які не беруть участі у бойових діях, заборона катувань, застосування зброї, що спричиняє надмірні страждання, та забезпечення гуманітарної допомоги [7, с. 100–112].

На жаль, російська федерація систематично порушує ці норми: масові обстріли цивільної інфраструктури, страти полонених, сексуальне насильство, депортація дітей – всі ці та інші злочини кваліфікуються як злочини проти людяності. Human Rights Watch задокументувала численні випадки навмисного насильства над цивільним населенням, що є порушенням принципів справедливості та людяності.

Правотворча діяльність у період воєнного стану набуває особливого значення, адже саме через неї формується правове поле, здатне забезпечити одночасно ефективний захист державності та дотримання прав і свобод людини. Науковці сходяться на думці, що в таких умовах особливо важливим є поєднання трьох ключових орієнтирів: верховенства права, гнучкості законодавчого регулювання та легітимності правових норм у суспільній свідомості.

З огляду на зазначене А. Моца наголошує на необхідності врахування соціально-психологічного стану населення. В умовах війни суспільна свідомість, як правило, функціонує в режимі підвищеного емоційного напруження, що може зумовлювати зниження правової культури та зростання запиту на прості й жорсткі рішення. Правотворчість повинна бути виваженою і спрямованою не на підлаштування під емоції, а на формування зрозумілої, стабільної та передбачуваної нормативної системи. Це передбачає відкритість, публічність і належне обґрунтування прийнятих норм [5, с. 23].

Слід також констатувати, що сьогодення потребує адаптації законодавства до реалій цифрової епохи. Так, А. Земко зазначає, що війна пришвидшила потребу в розвитку електронного врядування, дистанційного правосуддя, мобільних сервісів правової допомоги. Забезпечення доступу до правосуддя навіть у тимчасово окупованих територіях або під час евакуації стає можливим лише за умови цифровізації правових процесів [6, с. 33–38]. Тому в процесі правотворчої діяльності необхідно враховувати ці нові технологічні виклики й можливості, розвивати нові формати реалізації та захисту прав та свобод людини.

Поряд з цим необхідно враховувати міжнародно-правовий компонент правотворчості. Воєнний стан не скасовує зобов'язань держави у сфері прав людини, а лише модифікує обсяг зобов'язань із урахуванням надзвичайної ситуації. Україна, будучи стороною численних міжнародних договорів, повинна забезпечити, щоб прийняті під час війни нормативні акти не суперечили міжнародному гуманітарному праву та міжнародному праву прав людини. Це потребує постійного оцінювання правових ініціатив через призму таких документів, як Європейська конвенція з прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, а також Женевські конвенції [9].

Окремим аспектом зазначеної проблеми є інституціональна відповідальність органів правотворення. Законодавча влада, уряд та інші суб'єкти нормотворення повинні діяти узгоджено, дотримуючись принципів правової визначеності, недопущення правового нігілізму та своєчас-

ного реагування на зміни без використання правового хаосу як засобу політичного маневрування. Співпраця з інституціями громадянського суспільства, експертними групами та правозахисними організаціями забезпечує додаткову легітимність правових рішень та підвищує рівень довіри до них.

Усі ці підходи повинні бути впроваджені на засадах балансу, а саме: не допускати правового свавілля, з одного боку, й забезпечувати ефективний захист державності – з іншого. Тільки тоді правотворчість в умовах війни буде не лише інструментом влади, а й проявом справедливості та конституційності.

Висновки. Правотворчість в умовах воєнного стану – це не просто процес прийняття нормативних актів у кризових умовах, а акт глибокої правової відповідальності перед суспільством, історією та міжнародною спільнотою. Принцип справедливості як один із ключових принципів правотворчої діяльності повинен бути спрямований на збереження людської гідності, навіть в умовах воєнного стану в державі.

Зasadничі принципи верховенства права, справедливості та поваги до міжнародного права повинні стати на заваді обмеження прав і свобод людини, правового безладдя та популізму. Їх дотримання в правотворчій діяльності свідчатиме про політичну та правову зрілість правової системи держави та послугує фундаментом майбутнього відновлення та побудови демократичної правової держави.

Список використаних джерел

1. Фрицький О. Правотворчість у критичні періоди: теоретичні аспекти. Київ, 2015. С. 45–67.
2. Фігель Ю. О. Баланс між свободою і безпекою: правові аспекти. Київ: Право, 2020. С. 12–34.
3. Самойлович А. А. Правова регламентація обмежень прав і свобод в умовах воєнного стану. Одеса: Юридична книга, 2022. С. 78–89.
4. Славко А. С. Принципи правотворчості в умовах війни. Львів: Видавничий дім «Гене́за», 2021. С. 101–115.
5. Моца А. А. Соціально-психологічний аспект правотворчості в умовах надзвичайного стану. Харків: Право, 2018. С. 23–45.
6. Земко А. Цифровізація правової системи та правотворчість під час війни. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2021. С. 33–50.
7. Демичева А. В., Березняк В. С. Міжнародне гуманітарне право та захист прав людини під час війни. Харків: Право, 2023. С. 100–112.
8. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
11. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
12. Friedmann W. Legal Theory. London: Macmillan, 1964. С. 12–45.
13. Shue H. Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy. Princeton University Press, 1996. С. 55–70.

References

1. Frytskyi O. Pravotvorchist u krytychni periody: teoretychni aspekty. Kyiv, 2015. S. 45–67.
2. Fihel Yu. O. Balans mizh svobodoiu i bezpekoiu: pravovi aspekty. Kyiv: Pravo, 2020. S. 12–34.
3. Samoilovych A. A. Pravova rehlementatsiia obmezhen prav i svobod v umovakh voiennoho stanu. Odesa: Iurydychna knyha, 2022. S. 78–89.
4. Slavko A. S. Pryntsy py pravotvorchosti v umovakh viiny. Lviv: Vydavnychiy dim «Heneza», 2021. S. 101–115.
5. Motsa A. A. Sotsialno-psykholohichniy aspekt pravotvorchosti v umovakh nadzvychainoho stanu. Kharkiv: Pravo, 2018. S. 23–45.
6. Zemko A. Tsyfrovizatsiia pravovoi systemy ta pravotvorchist pid chas viiny. Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2021. S. 33–50.
7. Demycheva A.V., Berezniak V. S. Mizhnarodne humanitarne pravo ta zakhyst prav liudyny pid chas viiny. Kharkiv: Pravo, 2023. S. 100–112.

8. Zahalna deklaratsiia prav liudyny vid 10.12.1948 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
9. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava vid 16.12. 1966 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
10. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04.11.1950 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
11. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
12. Friedmann W. Legal Theory. London: Macmillan, 1964. S. 12–45.
13. Shue H. Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy. Princeton University Press, 1996. S. 55–70.

Костенюк А. М. Справедливість як принцип правотворчості в умовах воєнного стану

У статті досліджено теоретико-правові засади справедливості правотворчої діяльності в умовах воєнного стану, зокрема в контексті необхідності забезпечення балансу між безпекою держави та дотриманням прав і свобод людини. Акцентується увага на тому, що правотворчість у кризові періоди – це не лише механізм реагування на загрози, а й інструмент збереження демократичних засад правової держави. Підкреслюється, що справедливість повинна залишатися одним із основних принципів у правотворчій діяльності навіть у ситуаціях, коли йдеться про тимчасове обмеження окремих прав. Правові акти, прийняті у воєнний час, мають відповідати не тільки формальним вимогам законності, а й моральній легітимності, що базується на гуманістичних цінностях.

Розглянуто низку прикладів важливості принципу правової визначеності, який є складовою принципу справедливості, які забезпечують передбачуваність правових наслідків для суб'єктів правовідносин. Проаналізовано роль та значення міжнародного гуманітарного права, положень Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у формуванні стандартів правотворчості в умовах збройного конфлікту.

Ключові слова: правотворчість, принцип справедливості, юридична визначеність, права людини, законодавство, юридичного обмеження, правова система, демократичні цінності, верховенство права.

Kostenok A. M. Justice as a principle of Law-making in Martial Law

The article examines the theoretical and legal principles of justice in lawmaking under martial law, in particular in the context of the need to ensure a balance between state security and respect for human rights and freedoms. The emphasis is on the fact that lawmaking in times of crisis is not only a mechanism for responding to threats, but also a tool for preserving the democratic principles of the rule of law. It is emphasized that justice should remain one of the basic principles in lawmaking even in situations where it comes to temporary restrictions on certain rights. Legal acts adopted in wartime must meet not only the formal requirements of legality, but also moral legitimacy based on humanistic values.

A number of examples of the importance of the principle of legal certainty, which is a component of the principle of justice, ensuring the predictability of legal consequences for subjects of legal relations, are considered. The role and significance of international humanitarian law, the provisions of the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in the formation of standards of lawmaking in armed conflict are analyzed.

Key words: lawmaking, principle of justice, legal certainty, human rights, legislation, legal restrictions, legal system, democratic values, rule of law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-394-399